

УДК 811.161.395(447)

Н. І. Бойко

Паремійна вербалізація мовленнєвих норм у "Галицько-руських народних приповідках" І. Франка

У статті схарактеризовано особливості паремійної вербалізації мовленнєвих норм українців крізь призму семантичних параметрів прислів'їв і приказок. Визначено склад паремій на позначення процесів мовлення та комунікативних ситуацій. З'ясовано, що всі прислів'я і приказки на позначення комунікативних актів можна об'єднати в кілька груп, семантика і структура кожної з яких ґрунтується на основі аксіологічних значеннєвих планів і містить ключові лексеми, що слугують маркерами оцінності. Зазначено, що до ядерних лексем належать загальні та власні назви осіб, зоолексеми, фітолексеми, соматизми тощо. Дослідження здійснено на матеріалі збірника І. Франка "Галицько-руські народні приповідки".

Ключові слова: паремії української мови, семантичні параметри українських прислів'їв і приказок, вербалізація, мовленнєві норми, І. Франко.

В статье охарактеризованы особенности паремийной вербализации речевых норм украинцев сквозь призму семантических параметров пословиц и поговорок. Определен состав паремий, обозначающих речевые процессы и коммуникативные ситуации. Установлено, что все указанные пословицы и поговорки можно объединить в несколько групп, семантика и структура которых базируется на основе аксиологических смысловых планов и содержит ключевые лексемы, служащие маркерами оценочности. Указано, что к ядерным лексемам принадлежат нарицательные и собственные названия лиц, зоолексемы, фитолексемы, соматизмы и т. п. Исследование осуществлено на материале сборника И. Франко "Галицько-руські народні приповідки".

Ключевые слова: паремии украинского языка, семантические параметры украинских пословиц и поговорок, вербализация, речевые нормы, И. Франко.

The article discusses the peculiarities of verbalizing Ukrainian speech norms through the prism of semantic parameters of proverbs and sayings as well as determines the composition of proverbs designating speech processes and communicative situations. It is found that all proverbs and sayings denoting communicative acts can be divided into several groups, with the meaning and structure of each of them based on axiological semantic planes and containing key lexical units serving as evaluation markers. It is noted that the nuclear lexical units include common nouns

and proper names of individuals, zoonyms, phytonyms, somatisms etc. The research draws on the material of I. Franko's collection of Galician-Ruthenian Folk Poetical Jokes.

Key words: proverbs of the Ukrainian language, semantic parameters of Ukrainian proverbs and sayings, verbalization, speech norms, I. Franko.

Дослідження паремійної вербалізації мовленнєвих норм українців крізь призму семантичних параметрів паремій здійснено на матеріалі збірника "Галицько-руські народні приповідки" у руслі ювілейної дати – 160-ліття від дня народження видатного письменника, відомого вченого, перекладача, активного громадсько-політичного діяча, видавця І. Франка (1856–1916).

Пареміологічний і пареміографічний доробок І. Франка поза часом, спадщина митця залишається актуальною, оскільки ґрунтується на мовному етноцентризмі, належить до важливих складників повсякденного мовного та психологічного буття індивіда в його етнічному оточенні [9; 10; 12; 14]. Паремії слугують об'єднувальним чинником для української етноспільноти, акумулюючи особливості мови, культури, досвід багатьох поколінь українців, їхніх традицій, окреслюючи норми мовленнєвої поведінки [4; 5; 7; 8; 10; 11; 12].

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю і важливістю аналізу семантичних параметрів українських паремій, виявленню особливостей їхньої аксіологічної спрямованості та відбиття стереотипних поглядів на вияви мовленнєвої поведінки співбесідників. Такий підхід до аналізу паремій передбачає використання набутих, напрацьованих і закріплених на перетині галузей наукових знань із суміжними сучасному мовознавству лінгвокультурологією, етнолінгвістикою, психолінгвістикою, діалектологією (праці В. Жайворонка, С. Єрмоленко, П. Гриценка, Л. Мацько, Ж. Колоїз, Т. Космеди, О. Селіванової, Т. Осіпової та ін.). Паремії відбивають мовленнєвий досвід українців, репрезентують ментальні форми і стереотипи спілкування, становлять специфічний комунікативний кодекс українського народу [8; 10].

Мета дослідження – визначити склад паремій на позначення процесів мовлення та комунікативних ситуацій, сформувані групи прислів'їв і приказок, семантика і структура яких ґрунтуються на основі аксіологічних значеннєвих планів і містять ключові лексеми, що слугують чинниками оцінювання мовленнєвих актів і складають основу мовленнєвих норм українців.

Українські паремії формують систему законів спілкування, що мають сьогодні особливо велике значення для суспільства. Вони

спрямовані на вдосконалення мовленнєвих компетенцій співбесідників, їхніх комунікативних здібностей, формування та становлення людини як особистості. Культура мовлення ґрунтується на системі норм літературної мови, які закладені ще в сиву давнину. Комунікативні норми передбачають насамперед правильність, чіткість, точність, логічність, використання образних, виражально-зображальних (експресивних) засобів відповідно до мети й ситуації спілкування. Українські паремії виявляють позиції народу щодо значущості мовленого, дають поради й настанови, містять заклики, застереження, рекомендації, повчання; різнобічно оцінюють якості висловленого, викривають і засуджують негативні вияви мовців: "Значна частина паремій містить у собі досвід українського народу щодо чинних законів, правил, стратегій, тактик, принципів, закономірностей, тенденцій і под. ведення комунікації" [10, с. 6].

Зосереджуючись на антропоцентричному підході до вивчення паремій та використовуючи здобутки суміжних наук, лінгвістична наука через дослідження фразеологічного (у широкому розумінні) багатства мови здійснює вирішення такого важливого завдання, як визначення взаємовпливу людини і мови [6, с. 110], адже в мові відображається різноманітність творчої пізнавальної діяльності людини як індивідуальної, так і соціальної.

Аналіз зібраного матеріалу уможливив з'ясування питання про способи організації спілкування, актуалізованих у пареміях І. Франка, що заслуговують схвалення українського етносу, а також виокремлення трьох основних різновидів паремій на основі особливостей їхньої аксіологічної семантики: 1) паремії-настанови (повчальні паремії); 2) констатувальні паремії; 3) оцінні паремії.

1. Виразною за змістом та експресивними виявами є група паремій із семантичними параметрами комунікативних настанов (повчань), зафіксованих у стійких висловленнях української мови. Українські паремії засвідчують домінування таких семантичних параметрів мовленнєвих настанов (повчань):

1) паремії-настанови (повчання) із семантикою *віку*. Такі паремії сприяють вихованню поваги до старших, акцентують на значущості уважного ставлення до порад, рекомендацій людей поважного віку, оскільки в їхніх порадах зазвичай акумульовані зерна мудрості (*Старе скаже на глум, а ти бери собі на ум* [3, т. III, с. 224] – "те, що старша людина іноді скаже жартома, молодій особі може послужити наукою" (тлумачення І. Франка). Ця паремія радить дослухатися до мудрих слів старших людей);

2) паремії-настанови (повчання) із семантикою *антропоцентричності*. Такі паремії сприяють вихованню взаємоповаги, толерантності між мовцями (*На чийм коні сидиш, тому і пісню співай* [3, т. I, с. 344]. Ця паремія передбачає досягнення ефективності спілкування, взаєморозуміння між людьми, важливість володіти ситуацією, у якій перебувають мовці. Якщо людина прагне досягти підтримки, розуміння і сприяння ближнього, то вона повинна стати на його бік, підтримати свого співрозмовника. Співати одну пісню – значить порозумітися, стати духовно єдиними);

3) паремії-настанови (повчання) із семантикою *форми і стилю спілкування*. Такі паремії акцентують на розумінні важливості дотримання етичних норм комунікації (*Коли знаєш руську мову, то знай же й "політику"* [3, т. III, с. 74]. Паремія передає вимогу щодо відповідності форми спілкування і стилю. "Під політикою розуміється спосіб чемного поводження з людьми" (тлумачення І. Франка), а руська мова – це мова українська). Паремія зауважує: "... коли прагнеш спілкуватись із людьми, дотримуйся етики комунікації");

4) паремії-настанови (повчання) із семантикою *умови спілкування* (*Вліз межі ворони, каркай як вони* [3, т. I, с. 385]. Паремія слугує засобом обґрунтування комунікативної тактики, що забезпечує успіх).

2. Констатувальні паремії відбивають народні уявлення про закономірності людських взаємин, норми поведінки, значущість неписаних правил комунікації. Українські паремії у збірці І. Франка представляють такі семантичні параметри констатувальних одиниць:

1) констатувальні паремії із семантикою *віку* (*То старі люди говорили* [3, т. I, с. 465]. Паремія актуалізує таку рису, як довіра до мудрості старших, вона зосереджує увагу молодих на повазі до висловлень представників старшого покоління);

2) констатувальні паремії із семантикою *антропоцентричності*. Такі паремії сприяють вихованню взаємоповаги, толерантності між мовцями. *Мудрій голові досить два слова* [3, т. II, с. 557]. Паремія схвалює вияви та закономірності швидкого сприйняття інформації мовцем, якому властиві значні розумові здібності. Обсяг інформації не впливає на якість спілкування, зумовлюючи економію комунікативних зусиль. *Хто мовчить – той лиха збудеться* [II, т. с. 545]. Паремія застерігає від небажаних явищ, які може спричинити невчасно сказане слово;

3) констатувальні паремії із семантикою *родинності*. Такі паремії сприяють усвідомленню переваги дружніх, доброзичливих, відкритих стосунків між мовцями (*Добре то кажуть: свій своєму поневолі брат*

[3, т. III, с. 89]. Значення паремії відбиває давні уявлення українців щодо розмежування понять "свій" – "чужий". Паремія аргументує відповідний стиль взаємостосунків, спілкування і "сприймається як неписаний закон – свій своєму найперше має допомагати" (тлумачення І. Франка). Паремія спрямована на зміцнення родинних, соціальних і етнічних зв'язків);

4) констатувальні паремії із семантикою *гендеру*. Такі паремії сприяють вихованню взаємоповаги та взаєморозуміння, підтримки один одного в подружньому житті (*Найліпша спілка – муж і жінка* [3, т. III, с. 223]).

5) констатувальні паремії із семантикою *ціннісних орієнтирів*. Такі паремії сприяють вихованню моральних чеснот мовців, розумінню значення для людини доброго слова (*Добре слово коштує за завдаток* [3, т. III, с. 157]. Паремія акцентує на довірі до слова, якому відведена роль гаранта ("завдатка") дій і вчинків: "Чесний додержує свого слова і додержує, що обіцяє" – тлумачення І. Франка. *Добре слово коштує небагато* [3, т. III, с. 157]. Ця паремія виконує роль повчання, репрезентує уважне ставлення українців до доброго слова: "... доброду чоловікові легко сказати добре слово" – тлумачення І. Франка).

3. Найпродуктивнішою виявилася група оцінних паремій. До її складу належать прислів'я і приказки, що містять порівняльний, зіставний чи протиставний компоненти:

1) оцінні паремії із семантикою *віку* (*Ліпша старого рада, ніж молодого робота* [3, т. III, с. 223]. Паремія містить протиставлення *старий – молодий і рада (порада) – робота*. Народна мудрість переконує, що часто "молодий робить хапаючись і невміло, а рада старого буває звичайно подиктована багатолітнім досвідом" (тлумачення І. Франка), тому дуже важливо дослуховуватися до порад старших, адже це забезпечує успіхи);

2) оцінні паремії із семантикою *примирення* (*Ліпше солом'яна згода, як золоте право* [3, т. III, с. 194]. Паремія рекомендує розв'язувати складні життєві проблеми без конфліктів, оскільки "солом'яна згода – згода з понесенням невеликої шкоди, що ліпша за добрий процес, який можна програти" – тлумачення І. Франка). Паремія сприяє розумінню важливості примирення мовців;

3) оцінні паремії із семантикою *моральності* (*Лагідне слово ліпше дубини* [3, т. III, с. 158]. Паремія репрезентує перевагу моральних підходів над методом фізичного покарання впливу: "лагідним словом переконаєш людину, а дубиною можна вбити, а не переконати" – тлумачення І. Франка);

4) оцінні паремії із семантикою *ввічливості* (*М'які слова і камінь крушать* [3, т. II, с. 274]. Паремія сприяє усвідомленню домінування щирості, ввічливості, вияву глибокої уваги до співрозмовника у процесі спілкування);

5) оцінні паремії із семантикою *правдивості* (*Добрим словом мур проб'єш, а неправдою у двері не ввійдеш* [3, т. III, с. 157]. Паремія переконує у силі доброго, правдивого слова, указує на його переваги, неоднозначні зіставлення й оцінки понять *мур* і *двері*, що слугують маркерами гнучкості, пояснених автором: "добре слово переламає тяжкі перешкоди, а від неправди людина гине з найменшої причини" – тлумачення І. Франка);

6) оцінні паремії із семантикою *стилю спілкування* (*Пуста мова не варта доброго слова* [3, т. II, с. 543]. Така оцінна паремія характеризує стиль спілкування. Опозиція "мудре слово" – "пуста балаканина" репрезентує несхвалення українців пустослів'я. Паремія містить протиставлення високого і низького стилів спілкування.

Отже, фактичний матеріал свідчить, що семантичні параметри мовленнєвого кодексу українців ґрунтуються на мовних та позамовних чинниках. В основі перших – образність, оцінність, національна символіка, особливості ритмічного складу та синтаксичних побудов, архітектоніка паремій тощо. Семантика і структура кожної виокремленої групи паремій ґрунтується на основі аксіологічних значеннєвих планів і містить ключові лексеми, що слугують маркерами оцінності. До ядерних лексем належать загальні та власні назви осіб, зоолексеми, фітолексеми, соматизми тощо: *пан з паном, а Іван з Іваном* [3, т. II, с. 663], *На чийм коні сидиш, тому і пісню співай* [3, т. I, с. 344], *мудрій голові досить два слова* [3, т. II, с. 557].

У пареміологічних працях функціонує поняття *національної комунікативної свідомості*, яке становить сукупність механізмів свідомості людини конкретного етносу [4; 5; 7; 8; 10]. Зміст цієї комунікативної категорії представлений низкою різнопланових упорядкованих суджень, настанов, правил, повчань, порад, оцінок, застережень, ментальних стереотипів, що стосуються характеристик спілкування, мовленнєвих процесів. Такі комунікативні правила, своєрідні закони складались у процесі розвитку суспільства і закріплювались у стереотипах мовомислення, поведінки, мовленнєвих норм. Паремії належать до засобів фіксації комунікативних норм на основі узагальненого народного досвіду та засобів і способів його передачі від покоління до покоління. Аналіз паремійного матеріалу, зібраного І. Франком, виявив приклади віддзеркалення основних норм комунікації, сформованих і закріплених у свідомості українського народу впродовж віків.

До них належать: 1) шанобливе ставлення до рідної мови: *Говори, як ті мати навчила* [3, т. I, с. 516]: "Говори своєю рідною мовою, не соромся її"; 2) правдивість мовленого: *Золоті твої слова!* [3, т. III, с. 157]: "Ти говориш святу правду", *Говори без пардону!* [3, т. I, с. 505]: "Не щади нікого, говори всю правду", *Говорив як на суді* [3, I, с. 505], *Кажу правду, легше тобі буде!* [3, т. II, с. 312], *Говори по правді!* [3, т. I, с. 509], *Скажу як перед Богом* [3, т. III, с. 140], *Як маєш говорити, то говори по правді* [3, т. I, с. 520], *Говори, як єс чув* [3, т. I, с. 515], *Говорю вам на своє сумління* [3, т. I, с. 517]; 3) чіткість мовлення: *Не мни слова, говори просто* [3, т. II, с. 542]; 4) щирість, сердечність мовлення: *Ангельським голосом говорить* [3, т. I, с. 29], *Говорив му від щирого серця* [3, т. I, с. 505], *Говорить, аж за серце хапає* [3, т. I, с. 510], *Говорит, мало не плаче* [3, т. I, с. 511]: "Так сердечно, патетично та чутливо"; 5) впорядкованість, поміркованість мовленого: *Говори міні на докладь!* [3, т. I, с. 508]: "Говори докладно, за порядком, з усіма деталями"; 6) відповідальність за сказане: *Говори сам за себе!* [3, т. I, с. 509]; 7) дотримуйся обіцяного (слова): *Давши слово – держи!* [3, т. III, с. 157], *Кажу, не кажу, а своє слово держи* [3, т. II, с. 312]; 8) активне, жваве спілкування: *Говорив би від рана до вечора* [3, т. I, с. 505], *Смачно говорити* [3, т. III, с. 166]: "Говорити весело, приємно"; 9) мовчання → небагатослівність = мисленнєва діяльність → критерій розуму → критерій мудрості: *Менше говори, а більше слухай* [3, I, с. 518], *Хто багато говорить, той мало творить* [3, т. I, с. 519], *Мало говори, много ділай* [3, т. I, с. 518], *Хто много говорить, мало віри знаходить* [3, т. I, с. 520], *Не штука багато говорити, а мудро* [3, т. III, с. 454].

Паремії, спрямовані на поліпшення мовленнєвих процесів, комунікативних актів, фіксують огріхи, роблять зауваги щодо логічності, достовірності, виразності, ясності мовлення (*Говорит таке, що ні ладу ні складу* [3, т. I, с. 512], *Говорит п'яте через десяте* [3, т. I, с. 512], *Говорити байки* [3, т. I, с. 504], *Говорит собі під ніс* [3, т. I, с. 512]); дають безпосередні настанови щодо надмірності мовлення (*Тримай язик за зубами* [3, т. III, с. 477]); спрямовують мовців на безконфліктне спілкування (*Де много бесіди, там сі без гріху не обийде* [3, т. I, с. 58]: "Конче дійде до сварки, до обмови або брехень"); дають настанови, спрямовані на самозбереження (*Говори та й не договоруй* [3, т. I, с. 510], *Говори пишно, аби ті на зле не вийшло* [3, т. I, с. 519], *Не все говори, що знаєш* [3, т. I, с. 518], *Не говори на голос, бо виросте на колос* [3, т. I, с. 519]: "Люди підхоплять і виросте з дрібниці велика сплітка"); акцентують на пріоритетності справи (роботи, діла) над мовленнєвою діяльністю (*Не кажи гоц, а вперед перескоч!* [3, т. II, с. 312]:

"Не нахваляйся наперед, але зроби діло"); орієнтують на власні розумові здібності (*Другого ся питає, а свій розум май* [3, т. II, с. 711]); застерігають: лестощі не приносять успіхів (*Хто масно говорить, той пісно їсть* [3, т. I, с. 519]); сприяють нейтралізації негативної інформації (*Не чужа бесіда, совість наша сама нас плямить* [3, т. I, с. 58]); виконують роль захисної реакції, психологічного врівноваження мовців (*Не при хаті сказано, Не в гнів вам кажучи* [3 т. I, с. 497]), виявляють гумористичний погляд мовців на нетипові мовленнєві ситуації – мовчання співбесідників (*Розмова моя люба! Ти мовчиш, а я слухаю* [3, т. III, с. 51]: "Кепкують із таких, що, зійшовшись по довшім небаченю, мовчать").

Отже, дослідження семантичних параметрів паремій І. Франка, що формують мовленнєвий кодекс українського етносу, дозволило виокремити три основні групи: 1) паремії-настанови (повчання); 2) констатувальні паремії; 3) оцінні паремії. Семантика і структура паремій ґрунтується на базі аксіологічних значеннєвих планів центральних лексем, що належать до маркерів оцінності. З-поміж них загальні та власні назви осіб, зоолексеми, фітолексеми, соматизми тощо.

Прислів'я і приказки можна вважати не лише "кодексом неписаних законів моралі і поведінки" [11], а й кодексом мовленнєвих (комунікативних) норм (законів) [10]. Паремії належать до мовних кодів, що зберігають і відбивають комунікативний народний досвід, зумовлюють формування мовної картини світу українського народу. Паремії функціонують як мовні знаки і як знаки культури водночас, вони сприяють осмисленню національного характеру, дають змогу простежити вплив мови на формування менталітету народу, визначають і моделюють мовленнєві норми етносу.

Література

1. Бойко Н. І. Паремії як дзеркало ментальних стереотипів комунікації українців / Н. І. Бойко // Славянская мифология и этнолингвистика : сборник научных статей. – Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2015. – С. 27–30.
2. Бондаренко Д. Мовностилістичні особливості українських прислів'їв та приказок / Д. Бондаренко // Мовознавство. – 1976. – № 2. – С. 53–58.
3. Галицько-руські народні приповідки : у 3 т. / зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко. – 2-е вид. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2006.
Т. 1. – 2006. – 818 с.
Т. 2. – 2006. – 813 с.
Т. 3. – 2006. – 699 с.
4. Голубовська І. О. Паремії як відбиття ціннісних пріоритетів етнічної спільності (на матеріалі української, російської, англійської та китайської мов) / І. О. Голубовська // Мовознавство. – 2004. – № 2–3. – С. 66–74.

5. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури : монографія / С. Я. Єрмоленко. – К. : Інститут української мови НАН України, 2009. – 352 с.
6. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика. Нариси : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262 с.
7. Колоїз Ж. В. Пареміологічні одиниці як "моральні формули" українського народу в романі Михайла Стельмаха "Чотири броди" / Ж. В. Колоїз // Матеріали наукових читань з нагоди 100-річчя від дня народження Михайла Стельмаха : зб. наук. праць / ред.: Ж. В. Колоїз (відп. ред.), П. І. Білоусенко, В. П. Олексенко та ін. – Кривий Ріг : КПІ ДВНЗ "КНУ", 2012. – С. 35–47.
8. Колоїз Ж. В. Українська пареміологія : навч. посіб. / Ж. В. Колоїз, Н. М. Малюга, Н. М. Шарманова ; за ред. Ж. В. Колоїз. – Кривий Ріг : КПІ ДВНЗ "КНУ", 2014. – 349 с.
9. Космеда Т. А. Комунікативна компетенція Івана Франка: міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри : монографія / Т. А. Космеда. – Львів : ПАІС, 2006. – 328 с.
10. Космеда Т. А. Комунікативний кодекс українців у пареміях : тлумачний словник нового типу / Т. А. Космеда, Т. Ф. Осіпова. – Дрогобич : Коло, 2010. – 272 с.
11. Пазяк М. М. Українські прислів'я та приказки: проблеми пареміології та пареміографії / М. М. Пазяк. – К. : Наук. думка, 1984. – 199 с.
12. Пилипчук С. М. "Галицько-руські народні приповідки" Івана Франка: пареміологічний та пареміографічний аспекти, поетика текстів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.07 – "Фольклористика" / Пилипчук С. М. – Львів, 2005. – 20 с.
13. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психологічний та етнокультурний аспекти) : монографія / О. Селіванова. – К.–Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.
14. Сербенська О. Іван Франко – видатний дослідник української фразеології / О. Сербенська // Українське літературознавство. – Львів, 1969. – Вип. VII. – С. 160–165.
15. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.